

Terrorisme- en radicaliseringsstudies

Een explosief onderzoeksveld

*B.A. de Graaf**

In 2017 verscheen een onderzoek dat als relatief nieuwe loot aan de stam van het terrorismeonderzoek beschouwd kan worden: een intrigerende studie naar de manier waarop jihadisten humor inzetten als wapen (Aarns & Roex 2017). Deze studie is een voorbeeld van cultuurelantropologisch onderzoek naar de beleving en leefwereld van radicale salafisten en jongeren met jihadistische sympathieën, waarbij in dit geval hun nihilistische humor centraal staat. Dit soort onderzoek is spannend, maar ook ingewikkeld (De Koning e.a. 2014). Want hoe kun je na aanslagen als die op Charlie Hebdo in Frankrijk, op 7 januari 2015, nog neutraal onderzoek doen naar de ‘jihadcultuur’ van Sharia4Belgium? Toch is dit soort onderzoek belangrijk. Aarns en Roex maken bijvoorbeeld inzichtelijk hoe Sharia4Belgium zich jarenlang kon voordoen als een soort clowneske groep pubers en razend handig speelde met het grijze gebied tussen opruiing en vrijheid van meningsuiting.¹

Naast alle inzichten en handvatten voor de omgang met dit soort gedrag die deze studie en soortgelijke antropologische onderzoeken bieden, levert de studie een empirische basis voor verder voerend onderzoek naar terrorisme en radicalisering. Dat is misschien wel de grootste wetenschappelijke winst, want studie naar terrorisme en radicalisering is een zeer problematisch veld. En een van de belangrijkste valkuilen voor het wetenschappelijke gehalte en de kwaliteit van dit onderzoek is het gebrek aan bronnen. Het blijft meestal maar een

* Prof. dr. Beatrice de Graaf is als hoogleraar History of International Relations & Global Governance verbonden aan de faculteit Geesteswetenschappen van de Universiteit Utrecht. De auteur dankt Yannick Balk en Eva van de Kimmenade voor alle nuttige opmerkingen en assistentie. Dit artikel is een sterk verkorte en aangepaste versie van een hoofdstuk dat in de nieuwe uitgave E. Muller e.a., *Terrorisme* (2017) zal verschijnen.

1 Het boek van Aarns en Roex wordt elders in dit nummer besproken door Oskar Verkaaik.

georganiseerd en beargumenteerd gissen naar wat de terroristen beweegt.

In deze bijdrage zal ik eerst kort de ontwikkeling van het relevante, fascinerende, maar ook explosieve en problematische vakgebied van terrorisme- en radicaliseringsstudies beschrijven. Hoewel dit een jong veld is, is het niet te doen om alle relevante publicaties de revue te laten passeren. Het blijft dus bij een samenvatting in grote lijnen. Daarna stip ik een drietal belangrijke valkuilen en voetangels aan, en tot slot bespreek ik een paar richtingwijzers voor toekomstig onderzoek.

Ontwikkeling van een explosief veld

Terrorismestudies als wetenschap is een jong veld. Bommen en granaten, afkomstig van niet-staatelijke actoren, ontploften in het verleden al veel vaker, maar pas in de jaren zeventig werden er eerste onderzoeksteams ingericht, instituten opgericht en hoogleraren benoemd, nadat een golf van links-, maar ook rechts-extremisme over de wereld spoelde. Er werden allerlei conventies en overeenkomsten gesloten, maar tot een officiële definitie van terrorisme leidde dit nog niet (pas in 1999 nam de VN een definitie aan) (Bulin 2011). Onderzoekscentra naar terrorisme en politiek geweld werden opgericht, bijvoorbeeld aan Georgetown University, Washington, het Jaffee Center for Strategic Studies, Tel Aviv, en de RAND Corporation.

Voordat wetenschappers aan de weg timmerden, zetten overheden de eerste grote onderzoeksteams op om terroristen te profileren. Het was het tijdvak van de eerste toepassingen van de computer voor beleidsdoeleinden. In Duitsland richtte Horst Herold ('Kommissar Computer') binnen het West-Duitse Bundeskriminalamt een eigen eenheid op om gegevens over de RAF op te slaan en te gebruiken voor profileringsdoeleinden en opsporingsonderzoek (Hauser 1998). In Engeland probeerden de veiligheidsdiensten het Noord-Ierse terrorisme in kaart te brengen. In Israël opende de Mossad de jacht op aanhangers van de PLO, Fatah en Zwarte September, nadat in september 1972 voor het eerst live verslag was gedaan van een terroristische aanslag, namelijk de aanslag op het Israëlische atletenteam tijdens de Olympische Spelen in München. De FBI zette onderzoeksteams en infiltranten in om binnen de studentenbeweging Students for a Democratic Society, de

Black Panthers en andere oppositionele en activistische groepen de 'gevaarlijke elementen' eruit te filteren (Cunningham 2004; De Graaf 2010). Het detectivebureau Pinkerton's Global Intelligence Agencies begon in 1970 een database met gegevens over terroristische aanslagen op te bouwen (later overgenomen door START Maryland, zie hierna).

In de jaren tachtig verschenen de eerste grote academische monografieën over terrorisme, politiek geweld en de bestrijding daarvan. Hoogleraren en onderzoekers als Brian Jenkins, Richard Clutterbuck, David Rapoport, Martha Crenshaw, Bruce Hoffman en Walter Laqueur legden het fundament voor wat anno 2017 het onderzoeksveld terrorismestudies is geworden. In Nederland schreven Alex Schmid & Albert Jongman (1988), Peter Klerks (1988) en later Erwin Muller (2004) baanbrekende boeken over terrorisme en terrorismebestrijding, over de rol van de media en over het probleem om tot een zinvolle definitie van zo'n politiek beladen en omstreden concept als terrorisme te komen.

Naar een academische definitie

Schmid ontwierp in 1988 een academische consensusdefinitie van terrorisme, door het bestaande corpus aan onderzoek en overheidsbeleid naast elkaar te leggen (Schmid 1988, 2004). Het High-Level Panel on Threats, Challenges and Change van de VN schreef in 2004 dat 'lack of agreement on a clear and well-known definition undermines the normative and moral stance against terrorism and has stained the United Nations image' (UN 2004). Hoewel diverse VN-commissies inmiddels wel definities hanteren die door een meerderheid van de lidstaten worden onderschreven, is in de praktijk nog steeds te merken dat elk bureau er een eigen formulering op na houdt. In 2002 accepteerde de Europese Commissie in een Kaderbesluit een omschrijving, die vervolgens door de meeste EU-staten werd overgenomen. In Nederland bestaat er pas sinds 2004 een wettelijke definitie van terrorisme (NCTV 2011, p. 20):

'Terrorisme is het uit ideologische motieven dreigen met, voorbereiden of plegen van op mensen gericht ernstig geweld, dan wel daden gericht op het aanrichten van maatschappijontwrichtende zaakschade, met als doel

maatschappelijke veranderingen te bewerkstelligen, de bevolking ernstige vrees aan te jagen of politieke besluitvorming te beïnvloeden.'

Voor het onderzoeksveld betekent zo'n brede definitie dat terrorisme in hoge mate als 'essentially contested concept' moet worden beschouwd, en als een 'container'-begrip, dat per tijd, plaats en organisatie verschillend wordt ingevuld (Conolly 1993, p. 10). Voor onderzoekers die het fenomeen proberen te beschrijven is het zaak om de bestaande juridische definities en wettelijke termen (zoals 'lidmaatschap van een terroristische vereniging', of 'terroristisch misdrijf') te herkennen en zich er in het eigen onderzoek toe te verhouden. Niet om die klakkeloos over te nemen of te omarmen, maar om uitgaande van de bestaande definitiemacht van de overheid datgene te bestuderen wat als terrorisme wordt gezien – om wellicht te concluderen dat ook die interpretatie en definitie problematisch kunnen zijn en moeten worden 'gedeconstrueerd'. Tegen die achtergrond is het logisch dat veel van het onderzoek naar terrorisme en politiek geweld in deze eerste jaren historisch van aard was (Rapoport 2004). Terroristische organisaties en terroristen zelf werden gecontextualiseerd, van een politiek-maatschappelijke en historische context voorzien (Crenshaw 1995), omdat onderzoekers toentertijd beseften dat aanslagen weliswaar veelvuldig voorkwamen, maar tegelijk statistisch te zeldzaam waren om er algemene algoritmes op te kunnen baseren. Terrorisme was bovendien niet los te zien van persoonlijke, biografische trajecten; evenmin kon het losgemaakt worden van interactiepatronen met de overheid en de samenleving, of los van de opkomst van nieuwe media worden bestudeerd. Het hangt er nogal van af door wie, of met welke autoriteit een groep als terroristisch wordt gedefinieerd – denk aan omstreden pogingen van dictatoriale mogendheden om minderheden als terroristen weg te zetten. En ook de context van de media doet ertoe. *Terrorismus ist Provokation der Macht*, schreef Waldmann (2005). Het is theater, vond Jenkins (1975, p. 16). Terrorisme gedijt slechts bij de gratie van aandacht voor drama en dreiging; terrorisme bloeit op in een cultuur van angst en polarisatie.

Het 'invisible college of terrorism researchers' dicht uit

Sinds de aanslagen van '9/11' is het onderzoeksveld geëxplodeerd, en veel strikter en structureler aan overheidsorganen, subsidies en consultancies gebonden. Tussen 1990 en 1999 omvatte het 'invisible college' van terrorismeonderzoekers wereldwijd zo'n acht vooraanstaande academici, die gezamenlijk tekenden voor circa vijfhonderd invloedrijke studies (Miller & Mills 2009; Stampnitzky 2016, p. 17-18). Het aantal tijdschriften, centra en instituten nam hand over hand toe. Voor onderzoekers zijn er tegenwoordig ook veel meer data beschikbaar. De Universiteit van Maryland nam de database van Pinkerton over, en bouwde met geld van het National Institute for Justice in 2005 een enorm onderzoekscentrum op: START, ofwel het National Consortium for the Study of Terrorism and the Responses to Terrorism, inclusief een databestand dat alle aanslagen vanaf 1970 tot de dag van vandaag bijhoudt, de Global Terrorism Database.²

Een belangrijke kwalitatieve toevoeging aan het onderzoeksveld sinds de jaren negentig, met een piek na 2001, is de introductie van het concept 'radicalisering'. Met het toetreden van de psychologie en sociale psychologie tot het wereldwijde college van terrorismeonderzoekers – denk aan Pape (2003), Horgan (2008, Stern (2004), Moghaddam & Marsella (2004) – werden motieven en beweegredenen van terroristen in kaart gebracht. Onderzoek naar terrorisme werd op die manier verbreed met het concept radicalisering, dat overigens meteen al net zo omstreden was als het concept terrorisme (Mandel 2010, p. 9).

Mede aangedreven door het (sociaal)psychologische onderzoek is er sinds 2001 ook een industrie ontstaan in het onderkennen en beïnvloeden van deradicaliserings-, *disengagement*- of *desistance*-strategieën. In onderzoek dat voor deze doeleinden wordt verricht (vaak in opdracht van overheden, of ook wel van bedrijven, zoals verzekeringsmaatschappijen), gaat het om de vraag of een radicaliseringstraject omgedraaid kan worden, gestopt of omgebogen – en zo ja, hoe. Onderzoekers in Duitsland en Scandinavië hebben bijgedragen aan de ontwikkeling van zogeheten exitprogramma's, waarmee goede resultaten zijn geboekt bij neonazi's en rechts-extremisten (Rommelspacher 2006). Dit onderzoek heeft ook al vroegtijdig gewaar-schuwd tegen te simplistische lineaire radicaliserings- dan wel

2 Zie www.start.umd.edu/about/about-start.

deradicaliseringsmodellen. Niet iedere radicaal wordt terrorist, en niet iedere terrorist heeft een keurig ideologisch radicaliseringstraject doorlopen. De dader van de aanslag in Nice, op 14 juli 2016, Mohamed Lahouaiej-Bouhlel, bezocht geen moskee, en raakte waarschijnlijk slechts heel kort van tevoren in de ban van jihadistisch gedachtegoed, zonder dat hij uitvoerig studie van jihadistische of salafistische teksten had gemaakt. Deradicalisering moet daarom ook niet alleen om iemands religie of ideologie gaan. Het gaat wellicht niet in eerste linie om het veranderen van iemands overtuigingen, maar meer om iemand te helpen zijn gewelddadige gedrag te beheersen en te leren aan te passen. Deradicalisering moet dan eerder worden opgevat als 'disengagement', of als 'desistance' (een uit de criminologie afkomstig begrip), het zich afkeren van en uittreden uit een terroristische beweging en het verwerpen van geweld als oplossing (LaFree & Miller 2008; Horgan 2008, p. 4; Cronin 2009). Of het gaat om het afnemen van de aantrekkelijkheid van een terroristische organisatie voor haar achterban. Terrorisme is immers net zo effectief als de mate waarin nieuwe rekruten worden gevonden en gemobiliseerd. Onderzoek moet zich dan richten op het in kaart brengen van factoren die dit verlies van aantrekkingskracht van terroristische groepen en van terroristisch geweld voor individuen mogelijk maken (Demant e.a. 2008), bijvoorbeeld via rehabilitatie- en re-integratieprogramma's (Veldhuis 2016; Weggemans & De Graaf 2015).

Om enige orde te scheppen in het veld van terrorismestudies dat sinds 2001 zo enorm is uitgedijd, wordt hier de vrijheid genomen om de types onderzoek in te delen in drie grove categorieën, waarbij de categorie gedefinieerd wordt door het niveau waarop de analyse van terrorisme plaatsvindt (en niet door de onderzoeksmatige methode of discipline waarmee dat gebeurt). Elk niveau is relevant voor een beter begrip van oorsprong, ontwikkeling en gevolgen van terrorisme – en elk niveau genereert ook zijn eigen onderzoeksvragen en controverses. Voordat we aankomen bij de voetangels en valkuilen van dit onderzoeksveld, hieronder eerst een kort overzicht van deze drie types terrorismeonderzoek.

Drie niveaus van onderzoek

Het macroniveau

Het eerste type onderzoek richt zich op het brede plaatje, op de algemene condities en context waarbinnen terroristische organisaties ontstaan en gedijen. Volgens sommige theorieën kunnen macro-sociologische en -economische krachten (ongelijkheid, achterstand, demografisch mannenoverschot, armoede, enz.) direct tot processen van radicalisering leiden. Volgens andere theorieën moet er nog wel onderscheid worden gemaakt tussen condities en directe oorzaken (*precipitants*). Botsingen tussen gangs, politie-eenheden, milities en paramilitairen, maar ook arbeidsgerelateerde conflicten (zoals stakingen en protesten) kunnen een klimaat genereren waar een machocultuur van wapens en geweld als de maat aller dingen wordt beschouwd. Onderzoek hiernaar richt zich op 'failed states', op oorlog als precipiterende factor, op sociaaleconomische conflicten, en op 'rebel governance' als alternatieve bronnen van staatsgezag en socialisatie van jongeren op het pad van geweld (Hoffman 1998; Piazza 2006; Terpstra 2016). Theorieën die zich richten op macroniveau worden ook wel als 'root cause' of 'mass level theories' gedefinieerd (Crenshaw 1981). Dit soort theorieën, die vanuit de politiek en de journalistiek nog wel eens erg versimpeld worden weergegeven, bezien de ontwikkeling van terrorisme vanuit grote structurele verklaringsperspectieven. 'Root causes' voor terrorisme kunnen dan armoede zijn, discriminatie en uitsluiting, oorlog of, zoals hierboven vermeld, *failed states*. Gebrek aan een sociaal vangnet, onderwijs of politieke rechten zorgt voor een vruchtbare voedingsbodem voor het ontstaan van terroristische organisaties (Burgoon 2006; Abadie 2006; Krueger & Maleckova 2003). Soms zijn dit soort theorieën wel erg monocausaal opgezet, waardoor ze geen recht meer doen aan de complexe werkelijkheid. Over het algemeen zijn 'mass level theories' geschikt om trends en patronen op de langere termijn, over een groter gebied in kaart te brengen, en te koppelen aan een toe- of afname aan incidenten van terroristisch geweld. 'Root causes'-theorieën moeten kritisch worden gebruikt, omdat in grote sociaaleconomische verklaringsmodellen de ruimte voor subjectieve interpretatie en collectieve betekenisgeving kan ontbreken (Bakker 2004; Bjørge 2005). Maar met de hedendaagse databases erbij kunnen ze niettemin tot belangrijke inzichten leiden,

bijvoorbeeld dat oorlog en ‘failed states’ sterk correleren met de gebieden waar de meeste aanslagen plaatsvinden. Anno 2016 zijn dat Irak, Syrië, Jemen, Afghanistan en Pakistan. Zo bezien is het starten van een militaire interventie geen recept dat op afzienbare termijn leidt tot een afname van terroristische incidenten in de regio.

Het microniveau

Heel vaak begint en eindigt een debat na een grote aanslag met de vraag wie er wanneer een terrorist wordt en hoe we dat kunnen voorkomen. De focus van politiek, overheid en samenleving ligt toch in de hoofdzaak bij het individu. Onderzoek op microniveau sluit bij die maatschappelijke behoefte aan individuele verklaringen aan: hoe kun je terrorisme verklaren vanuit specifieke psychologische karaktertrekken, pathologieën of cognitieve kwaliteiten van een persoon? ‘Rational choice theory’ gaat er bijvoorbeeld van uit dat iemand er redelijk bewust voor kiest om zich bij een terroristische beweging aan te sluiten – omdat het de beste beschikbare optie is om iets te bereiken (erkenning, roem, status, geld, verandering) (Pape 2003). Andere psychologische benaderingen zien lidmaatschap van een terroristische organisatie als een ‘identity stabilizer’ voor jongeren met een laag zelfvertrouwen, of voor jongeren die zichzelf als (onderdrukte) minderheid beschouwen (Schwartz e.a. 2009). Weer ander onderzoek graaft dieper in de wijze waarop mensen hun gedrag kunnen controleren en beheersen. Onder andere Victoroff (2005, p. 26) heeft erop gewezen dat sommige personen ‘slechter’ zijn in het ontwikkelen van cognitieve functies om hun gewelddadig en agressief gedrag in toom te houden. Zij hebben een geringere ‘capacity to control impulses and comport one’s behavior to social expectations’.

Het voordeel van dit soort (sociaal)psychologische theorieën is dat ze de focus verleggen van algemene verklaringsmodellen naar individuele trajecten van radicalisering, ze zijn daardoor concreter en geven – post hoc in ieder geval – meer houvast. Pathologische stoornissen, zoals narcisme, kunnen een dergelijk proces van radicalisering voeden. Terroristen kunnen als ‘attention and novelty seekers’ worden geduid, als jongeren die verslaafd zijn aan de prikkel van geweld en avontuur, aan de ‘thrill of action’. Het nadeel van deze theorieën is evenwel dat er altijd een passende theorie bij een aanslag of dader kan worden gevonden. Je vindt altijd wel een theorie die bij je terrorist

past. Daarom moet op dit niveau sterk worden gewaakt voor dat wat de Nobelprijswinnaar Daniel Kahneman als 'hindsight bias' beschrijft, het 'ik-wist-het-allang-effect'. Met terugwerkende kracht is er in iedereen wel een zorgwekkend detail of karaktertrek te ontwaren, en met de kennis van nu kan elk nog zo klein of exotisch detail als fase in het radicaliseringstraject worden geduid. Terwijl dit soort details nooit waren opgevallen wanneer iemand die aanslag niet had gepleegd (Roese & Vohs 2012; De Graaf & Geraerts 2011).

Het mesoniveau

Dat brengt ons bij het mesoniveau, het radicaliseringsproces op groepsniveau. Statistisch gezien worden de meeste aanslagen uitgevoerd en de meeste slachtoffers veroorzaakt door terroristische organisaties – individuen hebben duidelijk minder impact. Daarom is het analyiseniveau van de groep zo belangrijk. Op dit niveau gaat het om processen van socialisering, van interactie, en om de combinatie van groeps- en persoonsontwikkelingen – waarbij ook nadrukkelijk een verschil wordt gemaakt tussen de verschillende rollen binnen een groep. Er bestaat een verschil tussen betrokkenheid of lidmaatschap van een terroristische groep en het plegen van aanslagen. Sommige personen kunnen deel uitmaken van een netwerk, maar alleen bij logistiek en transport bijvoorbeeld worden betrokken (Taylor 2010). Social movement theory (SMT) ziet radicalisering als een proces dat wordt gefaciliteerd en geconditioneerd door sociale netwerken en door de omstandigheden waarbinnen terroristische groepsleiders jongeren weten te rekruteren en mobiliseren (Demant & De Graaf 2010; Meertens e.a. 2006; Tajfel & Turner 1986). Demant e.a. (2008) hebben een analyse van vraag en aanbod verricht op de *life cycle* van een terroristische organisatie. Bij de juiste match tussen vraag en aanbod groeit de beweging. De 'aanbodzijde' bestaat dan uit het charismatisch leiderschap, een geoliede 'command en control', een pakkend verhaal en goede strategie, alsmede uit een aanbod aan rollen en 'klusjes' of 'banen' binnen een terroristisch netwerk. Ook moet een effectieve organisatie genoeg aanbod aan scholing en training kunnen organiseren. De 'vraagkant' gaat over de toevloed van jongeren die belangstelling hebben voor deze activiteiten, behoefte hebben aan avontuur, aan zingeving en aan mensen die geld en support willen verlenen.

Dit mesoniveau is voor het ontwikkelen van een effectieve, doelmatige en rechtmatige bestrijding van terrorisme (zowel in de sfeer van preventie als in de sfeer van handhaving en de reactie erop) van cruciaal belang. De grootste schade wordt namelijk aangericht door terroristische groepen – hoe dramatisch aanslagen van lone wolves ook kunnen zijn. De ‘terrorism life span’ is bij groepen ook langer: groepen zijn in staat nieuwe leden te werven en te rekruteren. Lone wolves plegen ook zelfmoordaanslagen, en kunnen jaren later nog als voorbeeld gelden, maar zijn toch minder effectief in het consolideren en rekruteren van volgelingen dan een groep. Wat op groepsniveau ook in toenemende mate speelt sinds 2013, toen de oorlog in Syrië en Irak tot de vestiging van het kalifaat leidde en duizenden *foreign fighters* begon aan te trekken, is de verwevenheid van terroristische groepen en organisaties met georganiseerde misdaad. Die *terror-crime nexus* uit zich bijvoorbeeld in de ‘radicalisering van criminaliteit’, het omscholen van bekende criminelen uit het wapenhandel- en drugsircuit tot jihadist. Of in de toenadering van terroristen tot criminele netwerken die hen aan geld, wapens en andere benodigdheden kunnen helpen (vgl. Basra e.a. 2016).

Contraterrorisme

Dwars door alle drie hierboven genoemde analyseniveaus heen wordt er inmiddels ook veel onderzoek gedaan naar praktijken, principes en effecten van contraterrorisme. Daardoor is het thema ‘dynamieken en effecten van contraterrorisme’ een eigen, omvangrijk veld binnen de terrorismestudies geworden. Studies zoals die van Ganor (2011) proberen rechtstreeks bij te dragen aan een effectievere inzet van contraterrorisme-instrumenten (Alexander 2002). Andere studies zijn veel kritischer; zij zoeken naar een betere balans en inbedding van executieve bevoegdheden op het gebied van veiligheid in een rechtsstatelijk kader, dat ook privacy en burgerrechten beschermt (Ignatieff 2004). In mijn studie *Theater van de angst* (2010; later bewerkt en vertaald als *Evaluating counterterrorism performance, 2011/2014*) laat ik zien hoe terrorisme in Duitsland, Nederland, Italië en de Verenigde Staten werd bestreden, en hoe daarbij de ‘performativiteit’ en de impact van terrorismebestrijding de ontwikkeling van geweld en tegengeweld mede beïnvloedden. Ook terrorismebestrijding kan via de inzet van

middelen en maatregelen de samenleving en verschillende deelgroepen korter of langer ontregelen en mobiliseren rond thema's van angst en onveiligheid. Dat is soms nodig, maar versterkt de impact van de terroristische dreiging en kan de legitimiteit en doelmatigheid van beleid ondermijnen (De Graaf & Schmid 2016). 'Terrorism and the rule of law' is daarmee een heel eigen vakgebied geworden, waaraan ook veel Nederlandse juristen (vanuit het strafrecht, internationaal recht, etc.) bijdragen.³ Ook maatschappelijke organisaties, zoals Amnesty International en Privacy First, dragen hun onderzoeksmatige steentje bij aan deze doorgaande wetenschappelijke discussie door rapporten over misbruik van executieve bevoegdheden aan de orde te stellen (wanneer het gaat om omstandigheden in detentiecentra bijvoorbeeld) (vgl. Amnesty International 2017). Interessant is dat op dit vlak – het onderzoek naar contraterroerisme – wetenschap, activisme, beleid en bestuur dikwijls door elkaar lopen. Onderzoekers van RAND Europe, universiteiten, consultancies en ngo's draaien gezamenlijk mee in onderzoeksprojecten, of bevragen elkaar in Delphi-onderzoeken.

Voetangels en valkuilen

Bij alle rijkdom van het onderzoeksveld, zoals hierboven in veel te grove pennenstreken in beeld gebracht, moeten we erkennen dat onderzoekers te maken hebben met een aantal gevaarlijke voetangels en valkuilen. Deze worden hieronder beschreven en toegelicht.

1. *Nabijheid tot de macht*

Ik begin met de eerste en grootste valkuil, waar het vak vanaf het begin mee heeft gekampt. Dat is de nabijheid tot de macht. De meeste onderzoekers en studies op dit vlak waren afkomstig uit de conflictstudies, *strategic studies*, militaire en politieke geschiedenis, internationale betrekkingen en veiligheidsstudies. Dat betekent dat vanaf het begin terrorismeonderzoekers vaak werden voortgedreven door een intellectuele en praktische nabijheid tot de westerse macht. De verwevenheid van media, overheid, consultants en onderzoekers, van de

3 O.a. Elies van Sliedregt, Erwin Muller, Maartje van der Woude, Marianne Hirsch Ballin, Bibi van Ginkel en Quirine Eijkman.

private en publieke sector, maakt het vak van terrorismestudies per definitie een terrein van toepassing. Terrorisme als vak ontstond doordat overheden worstelden met hun handelingsverlegenheid. Wat moest er gebeuren in tijden van aanslagen en toenemende radicalisering? Noam Chomsky (1986) riep zijn collega's al in de jaren zeventig en tachtig van de twintigste eeuw ter verantwoording. Was het niet zo dat zij met hun definities van terrorisme en radicalisering zich alleen richtten op niet-statelijke actoren, en daarmee overheden academische onderbouwing voor repressie leverden, terwijl ze anderzijds met hun onderzoek staten en regeringen ontzagen, want terrorisme was per definitie niet dat wat de staat deed (Herman & O'Sullivan 1989)? Uit het besef van deze nabijheid tot de macht is overigens wel een eigen subdiscipline op dit onderzoeksterrein ontstaan, de Critical Terrorism Studies, die analoog aan de Critical Security Studies de macht en het orthodoxe terrorismeonderzoek met argusogen volgen. Critical Terrorism-onderzoekers deconstrueren discoursen van macht en tegenmacht, ondermijnen de te simpele toepassing van – bijvoorbeeld – lineaire radicaliseringsschema's en zijn een poortwachter tegen een te grote symbiose tussen onderzoek, politiek en beleid. Ze laten zien dat terrorisme als begrip altijd in de context van overheidsmacht wordt gedefinieerd, en dat de personen en groepen die als terroristen worden vervolgd en aangemerkt ook als activisten, soms ook als oppositionelen of dissidenten met een emancipatoire agenda, kunnen worden gezien – denk aan Tsjetsjeense of Oeigoerse groepen die door Rusland respectievelijk China worden onderdrukt (vgl. Jackson e.a. 2009).

2. *Hybris van de onderzoeker*

Met het oog op zo veel relevantie, urgentie en ook gewoon onderzoeksgeld kunnen terrorismeonderzoekers snel carrière maken en hoogmoedig worden. Wanneer die hybris wordt gekoppeld aan het structurele probleem van de empirische basis, heb je een fundamenteel academisch probleem. Dat uit zich op verschillende wijzen. Zo zijn er steeds weer onderzoekers, meestal nieuwkomers of zijinstromers, die menen een 'unified theory' van terrorisme of radicalisering te kunnen aanbieden. Zij kunnen met slimme camera's terroristisch gedrag herkennen en mogelijke daders opsporen. Zij weten dat het aan armoede, islam, opleiding, enzovoort ligt. Het probleem van

dergelijke monocausale, simplistische benaderingen is dat ze dikwijls lijden aan het hierboven reeds genoemde fenomeen van de ‘hindsight bias’ (Taleb 2008). Toch leidt elke aanslag tot een nieuwe hausse aan overmoedige onderzoekers en dito overheden, die dat onderzoek maar wat graag aan hun achterban willen presenteren. Die hybris combineert dus goed met de handelingsverlegenheid van politici en bewindslieden.

3. *Verlokking van de vrije markt*

Koppel schaarse data aan de verlokkingen van de vrije markt, en je hebt een radicaliseringsindustrie: het verschijnsel dat onderzoek, interventie en beleidsbedoelingen gaan samenvallen. Allerlei bureautjes die – dikwijls met behulp van kortstondig ingehuurde (academische) onderzoekers – staalkaarten ontwikkelen, deradicaliserings-trainingen aanbieden en ex-jihadisten of -radicalen in de aanbieding hebben, gedijen goed in het klimaat van angst en onzekerheid na grote aanslagen. Hordes consultants en veiligheidsexperts hebben – vaak na een carrière binnen de krijgsmacht of politie – het terrein van opleidingsbureaus en deradicaliseringstrainingen betreden. Vooral in de Verenigde Staten valt de wildgroei van cursussen terrorisme en contraterrorisme in het oog. Maar ook in Nederland maken adviesbureaus gretig gebruik van de subsidies die er in het veld te vergeven zijn voor handzaam onderzoek dat een verbetering van het interventievermogen belooft.

4. *Onaanraakbaarheid van het thema*

Lastiger nog dan de verlokkingen van het snelle, te gestroomlijnde onderzoek voor de vrije markt is het fenomeen van de publieke gevoeligheid van het thema. Terrorismen, in het bijzonder de dreiging van jihadistisch geweld, is zo gepolitiseerd en beladen dat juist in tijden van crises, en net na aanslagen, wanneer bezinning en reflectie hoog nodig zijn, een soort ‘need for closure’ ontstaat, die geen kritiek of afwijking van de heersende framing wil. Na aanslagen is de druk om tot snelle, eensluidende oplossingen te komen hoog, en is het heel moeilijk om alternatieve scenario’s aan te bieden. Zo wordt het thema voor onderzoekers steeds lastiger om publiekelijk, in talkshows, op publieke fora of op scholen, te bespreken. Het is niet alleen een

zogeheten koffieautomatenonderwerp, waar iedereen meent verstand van te hebben en dat in een pitch bij de koffietap gaarne met de expert wil delen. Het is ook een onderwerp waar je al snel iets heel erg wel, en ook iets heel erg niet van moet vinden om niet buiten het terrein van de geaccepteerde en genormeerde meningen te worden gezet. Toen Maarten van Rossem in Nederland op de avond na de aanslagen van '9/11' meende dat het geen oorlogsdaad was, of toen de Duitse componist Karlheinz Stockhausen de aanslagen op het World Trade Center als 'het grootste kunstwerk ooit' kwalificeerde, was het land te klein. Ook docenten bespeuren de druk om terrorisme in het klaslokaal te bespreken, maar uit angst voor alle gevoeligheden en uiteenlopende sentimenten kiezen ze er soms toch voor het thema te mijden. In tijden van groeiende polarisatie en 'identity politics' moeten terrorismeonderzoekers soms erg hun best doen niet op grond van hun eigen vermeende rechtse of linkse identiteit bij voorbaat gediskwalificeerd te worden. Onderzoekers worden zo ook in toenemende mate afhankelijk van de moed van universiteitsbestuurders en geldschieters om politiek onwelgevallig of controversieel onderzoek in ieder geval in beginsel te ondersteunen (voordat later alsnog interne evaluatie- of integriteitscommissies zich erover kunnen buigen).

Aan en over de horizon

Wat zijn we eigenlijk aan het onderzoeken, welk probleem zijn we aan het oplossen – en voor wie? Terrorismewetenschappers zouden veel sterker die prealabele vraag moeten beantwoorden. Ook de radicaliseringscollega's. Wat zijn we aan het doen? Een paar desiderata voor toekomstig onderzoek:

1. Meer en grondiger studie van primaire bronnen

Uit het onderzoek van Schuurman over de ideologie van de Hofstadgroep bleek dat lidmaatschap van dit netwerk niet op grond van religie of ideologie per se te verklaren viel, maar afhing van de toevallige aanwezigheid van contacten in de buurt, met vrienden of andere netwerken (Schuurman 2017; Sageman 2004). Anders dan de publieke opinie wil, hield niet elk 'lid' van de Hofstadgroep er radicale ideeën op na.

Schuurman pleit met zijn boek voor een veel creatievere en grondigere studie van primaire bronnen.

Toekomstig onderzoek naar terrorisme en radicalisering kan meer bronnenmateriaal genereren via andere disciplines, zoals via het neurologische onderzoek naar de werking van het brein, bijvoorbeeld bij adolescenten. Ook hier geldt overigens meteen dat de nabijheid tot de macht een risico is (bijvoorbeeld van het Defense Advanced Research Projects Agency (DARPA), dat met miljarden budget onderzoek doet naar neuroscience, computers and robotics). Een bredere basis voor empirisch onderzoek kan ook worden gelegd met een geografische uitbreiding van de onderzoeksgroepen. Dat vereist nog ingewikkelder veldwerk en talenkennis, want hoe zit het bijvoorbeeld met de Oeigoeren, de islamistische netwerken in Indonesië en andere opstandelingen en groepen die in Jemen, Somalië en Nigeria als terroristisch worden neergezet door de overheid?

2. *Terughoudendheid in het gebruik van het radicaliseringsparadigma, en doorzoeken naar andere termen*

Radicalisering als model dient dikwijls eerder beleidsvorming dan de verdieping van het wetenschappelijke inzicht. De ambivalentie van terrorismestudies – dat een zeer relevant en gewenst onderzoeksveld is en snel tot subsidie en projectgelden leidt, maar daardoor moeite heeft de grens tussen onderzoek en interventie scherp te houden – komt hier heel erg naar voren. Radicaliseringsmodellen lossen de handelingsverlegenheid van overheden op, niet die van wetenschappers. Academische onderzoekers dienen hier altijd alert op te zijn (zonder in het andere extreem te vluchten en zich in de *critique* te verschuilen). Een idee kan zijn om in plaats van het concept ‘radicalisering’ met andere begrippen te gaan werken. Politie, justitie, inlichtingen- en veiligheidsdiensten en coördinatoren denken onderling immers ook al verschillend over nut en noodzaak van deze categorie. Sommige overheidsdiensten zouden liever een opwaardering van het begrip sekte of fanatisme willen zien. Anderen zien meer heil in een doordenking van het verband tussen misdaad en politiek geweld. De Copenhagen School of Securitization (en het tijdschrift *Security Dialogue*) heeft ons genoeg methodes aan de hand gedaan om die verschillende vormen van framing en politieke agendasetting, alsmede de ‘assemblages’ die ontstaan rond bepaalde soorten dreiging, en de gevolgen die dat heeft

voor de open samenleving, te onderzoeken (De Goede 2012; Amoores & De Goede 2008).

Dat gezegd hebbende, lost een ander begrip de problematiek van het omstreden karakter van de definitie van terrorisme en de ambivalentie van het onderzoek naar radicalisering natuurlijk niet op. De onderliggende vraag is namelijk naar de 'Deutungshoheit'. Wie gaat erover, wie heeft het laatste woord, en hoeveel afstand kunnen onderzoekers nog creëren ten aanzien van de overheersende politieke en publieke druk om terrorisme op een heel bepaalde manier in te vullen? Ernstig en ontwrichtend geweld dat politiek, religieus of ideologisch is gemotiveerd, los je niet met een andere definitie op. Maar elk label kan alleen serieus worden onderzocht met oog voor de contextualisering en historisering van dat wat als terrorisme wordt gezien – en vooral ook van dat wat als onschuldig wordt gebagatelliseerd dan wel snel wordt vergeten en van de politieke agenda wordt afgevoerd, zoals daden van 'verwarde eenlingen', *school shootings*, *hate crimes* en racistisch geweld. Ook de bouwers van de Global Terrorism Database benadrukken dat punt (LaFree e.a. 2015).

3. *Meer inside kennis*

Roex, Aarns en De Koning doen hun best te begrijpen wat de salafistische of jihadistische tegencultuur uitmaakt, wat de regels van de groep zijn, hoe zo'n groep zich identificeert en waartegen ze zich afzet. Zij leggen bloot wat ideologie en religie werkelijk betekenen in de praktijk van 'foreign fighters'. Gaat het om principes en waarden die de ongelovige diskwalificeren en de geesten voor geweld rijp maken? Of gaat het om een religieuze praxis die houvast en identiteit en gemeenschap biedt? Annelies Moors bracht de rol van vrouwen in digitale netwerken in kaart, een sterk onderbelicht en veel te weinig onderkend thema. Onderzoeksters als Jessica Stern en Anne Speckhard legden de basis voor onderzoek naar vrouwelijke zelfmoordterroristen en hun relaties binnen de terroristische organisatie (Kouwenhoven 2017). Dit soort veldwerk levert echt nieuwe inzichten op in de mechanismen van samenhang, identiteit, religie en geweld binnen dit soort netwerken.

4. *Benoem de valkuilen en voetangels en houd een brede blik*

Tegelijkertijd moeten wetenschappers elkaar blijven wijzen op de hierboven geïdentificeerde valkuilen en voetangels en een brede blik houden. Onderzoek naar terrorisme en radicalisering moet niet altijd aan het perspectief van veiligheid, strafrecht en vervolging gekoppeld zijn, we kunnen er ook eens pedagogische benaderingen op loslaten (Van San e.a. 2010). Radicalisering kan een copingmechanisme zijn voor jongvolwassenen die op zoek zijn naar hun wortels, hun plek in de samenleving, zonder dat ze daadwerkelijk op zoek zijn naar slachtoffers of mogelijkheden om aanslagen te plegen.

Ook kunnen terrorisme en radicalisering nog sterker vanuit het gezichtspunt van communicatiestrategie en beïnvloeding worden beschouwd. In het huidige klimaat van *fake news*, *alternative facts* en samenzweringstheorieën biedt terrorisme een radicaal ander wereldbeeld, dat dikwijls heel aantrekkelijk inspeelt op noden en behoeften van het doelpubliek. Hoe daarmee om te gaan, wat zijn de middelen en mogelijkheden om alternatieve framingsvormen aan te bieden, wanneer het gaat om islam, het kalifaat, of om andere vormen van extremisme en verheerlijking van geweld? Hoe communiceren ouders, kinderen en onderwijzers hun waarden, hoe gaan ze om met taboes, en moeten we niet nieuwe taboes creëren?

Tot slot

Belangrijk om mee te nemen bij al deze overwegingen is dat terrorismewetenschap in een behoefte voorziet. Onderzoek naar terrorisme en radicalisering geeft duiding en betekenis in kritische situaties. Wanneer dit onderzoek niet zou bestaan, zou het morgen worden uitgevonden. Maar bij alle nut, noodzaak en relevantie rust op onderzoekers in dit veld – of ze nu binnen de universiteiten, onderzoeksinstellingen, de overheid of op de vrije markt opereren – de plicht om zo veel mogelijk die wazigheid en mistigheid van het thema weg te blazen, of in ieder geval te benoemen. Terrorismen en radicalisering zijn omstreden, beladen en zelfs gepolitiseerde thema's. Bij handlingsverlegenheid moeten wetenschappers die zichzelf en hun vak serieus nemen, weerwoord bieden aan simplificaties, monocausale en lineaire verklaringsmodellen.

Terrorisme- en radicaliseringsonderzoek heeft twee zaken nodig: een hart en een hoofd. Dat hoofd moet nieuwe empirische bronnen aanboren, alsmede context geven. Het hart moet beseffen dat het onderzoek speelbal is van de macht, en dat de onderzoeker dus zelf ook impliciet of expliciet kleur moet bekennen. Wat kan, moet en mag het doel van het onderzoek zijn: begrijpen van pubers, legitimeren van nieuwe wetgeving, reageren op de schreeuw om meer maatregelen, of het mee willen happen uit de ruif van subsidie? Het mag allemaal, wanneer de onderzoeker er maar transparant over is. Dat de onderzoeker onderdeel uitmaakt van die assemblage van terroristen, verdachten, bestrijders, bevolking, politiek en experts staat vast. Als maar duidelijk is voor de onderzoeker en de buitenwereld waar de onderzoeker staat.

Literatuur

Aarns & Roex 2017

P. Aarns & I. Roex, *Als ik iemand beledigd heb, dan was dat mijn bedoeling: Sharia4Belgiums ideologie en humorgebruik*, Amsterdam: Amsterdam University Press 2017.

Abadie 2006

A. Abadie, 'Poverty, political freedom, and the roots of terrorism', *The American Economic Review* (96) 2006, afl. 2, p. 50-56.

Alexander 2002

Y. Alexander (red.), *Combating terrorism: Strategies of ten countries*, Michigan: The University of Michigan Press 2002.

Amnesty International 2017

Amnesty International, *Dangerously disproportionate. The ever-expanding security state in Europe*, Londen: Amnesty International 2017.

Amoore & De Goede 2008

L. Amoore & M. de Goede (red.), *Risk and the war on terror*, Londen/New York: Routledge 2008.

Bakker 2004

E. Bakker, 'Zin en onzin van de zoektocht naar oorzaken van terrorisme', *Internationale Spectator* (58) 2004, afl. 11, p. 542-547.

Basra e.a. 2016

R. Basra, P.R. Neumann & C. Brunner, *Criminal pasts, terrorist futures. European jihadists and the new crime-terror nexus*, Londen: ICSR 2016.

Baybars-Hawks & Baruh 2011

B. Baybars-Hawks & L. Baruh (red.), *If it was not for terrorism: Crisis, compromise, and elite discourse in the age of 'war on terror'*, Newcastle: Cambridge Scholars Publishing 2011.

Bjørge 2005

T. Bjørge (red.), *Root causes of terrorism. Myths, reality and ways forward*, Londen/New York: Routledge 2005.

Bulin 2011

R. Bulin, 'Defining "terrorism": The 1972 General Assembly debates on "international terrorism" and their coverage by the New York Times', in: B. Baybars-Hawks en L. Baruh (red.), *If it was not for terrorism: Crisis, compromise, and elite discourse in the age of 'war on terror'*, Newcastle: Cambridge Scholars Publishing 2011.

Burgoon 2006

B. Burgoon, 'On welfare and terror: Social welfare policies and political-economic roots of terrorism', *Journal of Conflict Resolution* (50) 2006, afl. 2, p. 176-203.

Chomsky 1986

N. Chomsky, *Pirates and emperors. International terrorism in the real world*, New York: Claremont Research and Publications 1986.

Conolly 1993

W.E. Conolly, *The terms of political discourse*, Princeton: Princeton University Press 1993.

Crenshaw 1981

M. Crenshaw, 'The causes of terrorism', *Comparative Politics* (13) 1981, afl. 4, p. 379-399.

Crenshaw 1995

M. Crenshaw (red.), *Terrorism in context*, University Park, PA: Pennsylvania State University Press 1995.

Cronin 2009

A.K. Cronin, *How terrorism ends: Understanding the decline and demise of terrorist campaigns*, Princeton: Princeton University Press 2009.

Cunningham 2004

D. Cunningham, *There's something happening here: The new left, the Klan, and FBI counter-intelligence*, Berkeley: University of California Press 2004.

Demant & De Graaf 2010

F. Demant & B.A. de Graaf, 'How to counter radical narratives: Dutch deradicalization policy in the case of Moluccan and Islamic radicals', *Studies in Conflict & Terrorism* (33) 2010, afl. 5, p. 408-428.

Demant e.a. 2008

F. Demant, M. Slootman, F. Buijs & J.N. Tillie, *Teruggang en uit-trede. Processen van deradicalisering ontleed*, Amsterdam: IMES 2008 (vertaling: *Decline and dis-engagement. An analysis of processes of deradicalisation*).

Ganor 2011

B. Ganor, *The counter-terrorism puzzle: A guide for decision makers*, New Brunswick/Londen: Transaction Publishers 2011.

De Goede 2012

M. de Goede, *Speculative security: The politics of pursuing terrorist monies*, Minneapolis: The University of Minnesota Press 2012.

De Graaf 2010

B.A. de Graaf, *Theater van de angst. De strijd tegen terrorisme in Nederland, Duitsland, Italië en Amerika*, Amsterdam: Boom, 2010 (bewerkt tot: *Evaluating counterterrorism performance*, Londen/New York: Routledge 2011/2014).

De Graaf & Geraerts 2011

B.A. de Graaf & E. Geraerts, 'Wanneer is een terrorist ontoerekeningsvatbaar?', *NRC Handelsblad* 3 december 2011.

De Graaf & Schmid 2016

B. de Graaf & A. Schmid (red.), *Terrorists on trial. A performative perspective*, Leiden: Leiden University Press 2016.

Hauser 1998

D. Hauser, *Baader und Herold. Beschreibung eines Kampfes*, Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag 1998.

Herman & O'Sullivan 1989

E.S. Herman & G. O'Sullivan, *The 'terrorism' industry. The experts and institutions that shape our view of terror*, New York: Pantheon Books 1989.

Hoffman 1998

B. Hoffman, *Inside terrorism*, New York: Columbia University Press 1998.

Horgan 2008

J. Horgan, 'Deradicalization or disengagement? A process in need of clarity and a counter-terrorism initiative in need of evaluation', *Perspectives on Terrorism* (2) 2008, afl. 4.

Ignatieff 2004

M. Ignatieff, *The lesser evil: Political ethics in an age of terror*, Edinburgh: University of Edinburgh Press 2004.

Jackson e.a. 2009

R. Jackson e.a. (red.), *Critical terrorism studies. A new research agenda*, Londen/New York: Routledge 2009.

Jenkins 1975

B.M. Jenkins, 'International terrorism: A new mode of conflict', in: D. Carlton & C. Schaerf (red.), *International terrorism and world security*, Londen: Croom Helm 1975.

Klerks 1989

P. Klerks, *Terreurbestrijding in Nederland, 1970-1988*, Amsterdam: Ravijn 1989.

De Koning e.a. 2014

M. de Koning, I. Roex, C. Becker & P. Aarns, *Eilanden in een zee van ongelof. Het verzet van de activistische da wa in België, Nederland en Duitsland*, Amsterdam: IMES 2014.

Kouwenhoven 2017

A. Kouwenhoven, 'Jihadonderzoeker UvA uitte zelf steun voor IS-strijders', *NRC Handelsblad* 16 januari 2017.

Krueger & Maleckova 2003

A.B. Krueger & J. Maleckova, 'Education, poverty and terrorism: Is there a causal connection?', *Journal of Economic Perspectives* (17) 2003, afl. 4, p. 119-144.

LaFree & Miller 2008

G. LaFree & E. Miller, 'Desistance from terrorism: What can we learn from criminology?', *Dynamics of Asymmetric Conflict* (1) 2008, afl. 3, p. 203-230.

LaFree e.a. 2015

G. LaFree, L. Dugan & E. Miller, *Putting terrorism in context: Lessons from the Global Terrorism Database*, New York: Routledge 2015.

Mandel 2010

D. Mandel, 'Radicalization: What does it mean?', in: T. Pick, A. Speckhard & B. Jacuh (red.), *Home-grown terrorism: Understanding and addressing the root causes of radicalisation among groups with an immigrant heritage in Europe*, Amsterdam: IOS Press 2010.

Meertens e.a. 2006

R.W. Meertens, Y.R.A. Prins & B. Doosje, *In iedereen schuilt een terrorist. Een sociaalpsychologische analyse van terroristische sekten en aanslagen*, Schiedam: Scriptum 2006.

Miller & Mills 2009

D. Miller & T. Mills, 'The terror experts and the mainstream media. The expert nexus and its dominance in the news media', *Critical Studies on Terrorism* (2) 2009, afl. 3, p. 414-437.

Moghaddam & Marsella 2004

F.M. Moghaddam & A.J. Marsella (red.), *Understanding terrorism: Psychosocial roots, consequences and interventions*, Washington, DC: American Psychological Association 2004.

Muller 2004

E.R. Muller, *Trends in terrorisme*, Alphen aan den Rijn: Kluwer 2004.

NCTV 2011

Nationaal Coördinator Terroris-
mebestrijding en Veiligheid
(NCTV), Nationale contra-
terrorisestrategie 2011-2015,
Den Haag: NCTV 2011.

NCTV 2017

Nationaal Coördinator Terroris-
mebestrijding en Veiligheid
(NCTV), *Terrorismebestrijding*,
2017, [www.nctv.nl/organisatie/
ct/terrorismebestrijding/index.
aspx](http://www.nctv.nl/organisatie/ct/terrorismebestrijding/index.aspx) (geraadpleegd op 11 febru-
ari 2017).

Pape 2003

R.A. Pape, 'The strategic logic of
suicide terrorism', *American
Political Science Review* (97)
2003, afl. 3, p. 343-361.

Piazza 2006

J.A. Piazza, 'Rooted in poverty?
Terrorism, poor economic devel-
opment, and social cleavages',
Terrorism and Political Violence
(18) 2006, afl. 1, p. 159-177.

Rapport 2004

D.C. Rapoport, 'The four waves
of modern terrorism', in:
A.K. Cronin & J.M. Ludes (red.),
*Attacking terrorism. Elements of a
grand strategy*, Washington, DC:
Georgetown University Press
2004, p. 46-73.

Roose & Vohs 2012

N.J. Roose & K.D. Vohs, 'Hind-
sight bias', *Perspectives on psy-
chological science* (7) 2012, afl. 5,
p. 411-426.

Rommelspacher 2006

B. Rommelspacher, *'Der Hass hat
uns geeint': Junge Rechtsextreme
und ihr Ausstieg aus der Szene*,
Frankfurt am Main: Campus Ver-
lag 2006.

Sageman 2004

M. Sageman, *Understanding ter-
ror networks*, Philadelphia: Uni-
versity of Pennsylvania Press
2004.

Van San e.a. 2010

M. van San, S. Sieckelink &
M. de Winter, *Idealen op drift.
Een pedagogische kijk op radica-
liserende jongeren*, Den Haag:
Boom Lemma uitgevers 2010.

Schmid 2004

A.P. Schmid, 'Terrorism: The
definitional problem', *Journal of
International Law* (36) 2004,
p. 375-420.

Schmid & Jongman 1988

A.P. Schmid & A.J. Jongman, *Polit-
ical terrorism: A new guide to
actors, authors, concepts, data
bases, theories and literature*,
New Brunswick, NJ: Transaction
Publishers 1988.

Schuurman 2017

B. Schuurman, *Becoming a Euro-
pean homegrown jihadist. A mul-
tilevel analysis of involvement in
the Dutch Hofstadgroup,
2002-2006* (diss. Leiden), 2017.

Schwartz e.a. 2009

S.J. Schwartz, C.S. Dunkel & A.S. Waterman, 'Terrorism. An identity theory perspective', *Studies in Conflict & Terrorism* (32) 2009, p. 537-559.

Stampnitzky 2016

L. Stampnitzky, 'The emergence of terrorism studies as a field', in: R. Jackson (red.), *The Routledge handbook of critical terrorism studies*, Londen/New York: Routledge 2016, p. 17-27.

Stern 2004

J. Stern, *Terror in the name of God: Why religious militants kill*, New York: Ecco 2004.

Tajfel & Turner 1986

H. Tajfel & J.C. Turner, 'The social identity theory of intergroup behavior', in: S. Worchel & W.G. Austin (red.), *The psychology of intergroup relations*, Chicago: Nelson-Hall 1986, p. 7-24.

Taleb 2008

N.N. Taleb, *The Black Swan: The impact of the highly improbable*, Londen: Penguin Books 2008.

Taylor 2010

M. Taylor, 'Is terrorism a group phenomenon?', *Aggression and Violent Behavior* (15) 2010, afl. 2, p. 121-129.

Terpstra 2016

N. Terpstra, *Assessing IS as a state. A comparison of rebel governance*, USHS Blog, 12 december 2016, securing-europe.wp.hum.uu.nl/assessing-state-comparison-rebel-governance/ (geraadpleegd op 11 februari 2017).

UN 2004

United Nations, Report of the Secretary-General's High-Level Panel, U.N. GOAR, 59th Sess., Agenda Item 55, at 159, U.N. Doc. A/59/565, 2004.

Veldhuis 2016

T. Veldhuis, *Prisoner radicalisation and terrorism detention policy: Institutionalised fear or evidence-based policy making?*, Londen: Routledge 2016.

Victoroff 2005

J. Victoroff, 'The mind of a terrorist: A review and critique of psychological approaches', *Journal of Conflict Resolution* (49) 2005, afl. 1, p. 3-42.

Waldmann 2005

P. Waldmann, *Terrorismus: Provokation der Macht*, Hamburg: Murmann Verlag 2005.

Weggemans & De Graaf 2015

D.J. Weggemans & B.A. de Graaf, *Na de vrijlating. Een exploratieve studie naar recidive en re-integratie van jihadistische ex-gedetineerden*, Amsterdam: Stapel & De Koning 2015.